

فقیه و سلطان

وجیه کوثرانی

ترجمه یاسین عبدی

فقیه و سلطان

دیالکتیک دین و سیاست در تجربه

تاریخی عثمانی و صفویه-قاجاریه

بنگاه ترجمه و نشر
کتاب پارسه

سرشناسه: کوثرانی، وجیه Kawtharani, Wajih
عنوان و نام پدیدآور: فقیه و سلطان (دیالکتیک دین و سیاست در تجربه تاریخی عثمانی و صفویه-
قاجاریه)/وجیه کوثرانی/ترجمه یاسین عبدی
مشخصات نشر: تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه ۱۴۰۱
مشخصات ظاهری: ۳۰۴ ص
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۵۳-۸۹۹-۴
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
موضوع: اسلام و سیاست -- تاریخ/ فقیهان -- ایران -- دیدگاه درباره سیاست و
حکومت/ دین و سیاست -- تاریخ
شناسه افزوده: عبدی، یاسین، ۱۳۶۳ -، مترجم
رده‌بندی کنگره: BP۲۳۱
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۲
شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۲۶۷۶۶

■ فقیه و سلطان

وجیه کوثرانی ترجمه یاسین عبدی

آماده‌سازی و تولید: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه

طراحی گرافیک: پرویز بیانی چاپ و صحافی: دالاهو

نوبت و شمارگان: چاپ اول ۱۴۰۲، ۱۱۰۰ نسخه

همه حقوق چاپ و نشر برای بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه محفوظ است.

هرگونه اقتباس از این اثر، منوط به دریافت اجازه کتبی از ناشر است.

بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه

تهران، خیابان انقلاب، خیابان فخررازی، خیابان شهدای ژاندارمری شرقی، پلاک ۷۴،

طبقه سوم، تلفن، ۰۵۶۴۴۷۷۴

@ketabeparseh

وجیه کوثرانی (۱۹۴۱- لبنان)

او دارای کارشناسی تاریخ از دانشگاه لبنان، کارشناسی ارشد از دانشگاه بروکسل و دکتری تاریخ از دانشگاه سوربن است. کوثرانی استاد پیشین دانشگاه لبنان بین سال‌های ۲۰۰۵-۱۹۷۵ بود. بیشتر پژوهش‌ها و اهتمام او در زمینه تاریخ اندیشه و تاریخ سیاسی-اجتماعی اسلام و مسلمانان است. پیش‌تر نیز در سمت مدیر مطالعات و پژوهش‌های مرکز دراسات الوحده العربیه و سردبیر مجله منبر الحوار بیروت فعالیت کرده بود. کوثرانی در حال حاضر مدیر علمی مرکز عربی مطالعات و پژوهش‌های سیاسی دوحه قطر است. از دیگر آثار او می‌توان به این عناوین اشاره کرد:

دولت و خلافت در گفتمان عربی در ابتدای کمالیسم در ترکیه (۱۹۹۶)

در کشاکش اصلاحگرایی فقهی شیعه و ولایت فقیه (۲۰۰۷)

قدرت، جامعه و کنش سیاسی (۱۹۸۶)

مسئله خیزش عربی: بحران گذار از جامعه سلطانی به جامعه ملی (۱۹۹۵)

دشوارة دولت، فرقه‌گرایی و مسئله روش‌شناسی در پژوهش‌های تاریخی لبنان (۲۰۱۴)

به همهٔ آنان که

شرف و شهامتشان را به نام و نان نفروخته‌اند.

فهرست

- مقدمه نویسنده بر ترجمه فارسی ۱۱
- یادداشت مترجم ۱۵
- دبیاچه چاپ چهارم ۱۹
- دبیاچه چاپ سوم ۳۱
- دبیاچه چاپ اول و دوم ۵۷
- فصل یکم: گذری تاریخی به دوران پیشاعثمانی و صفویه ۶۱
- درآمد ۶۳
- یکم: آل بویه و فقیهان امامیه ۶۵
- دوم: رویکرد فقیهان سنی؛ ماوردی ۷۶
- سوم: سلجوقیان و نظام الملک و غزالی ۸۱
- چهارم: پیاسلجوقیه؛ حلی و ابن تیمیه ۹۱
- فصل دوم: برآمدن عثمانی و صفویه و نزاع آنها ۹۹
- یکم: گذر تاریخی ۱۰۱
- دوم: ماهیت نزاع صفوی-عثمانی ۱۲۰

- فصل سوم: نهادهای دینی و هیئت حاکمه سلطانی در دولت عثمانی ۱۳۳
- درآمد: زمینه‌سازی برای نهاد ۱۳۵
- یکم: مدیریت محلی-دینی عثمانی و جایگاه فقیه مستقل ۱۵۲
- دوم: اصلاحگرایی اسلامی و سال‌های پایانی امپراتوری عثمانی ۱۶۵
- فصل چهارم: نهاد دینی و علما در دوره‌های صفویه و قاجاریه ۱۹۷
- یکم: ایران، اسلام و تشیع ۱۹۹
- دوم: پروژه سلطانی و مذهب‌گرایی واحد یا دولت و ایدئولوژی ۲۰۹
- سوم: تشیع و نمونه‌هایی از فقیهان دولت صفویه ۲۱۲
- چهارم: مرجع تقلید و نمونه‌هایی از فقیهان مستقل ۲۲۱
- پنجم: رویکرد اخباری‌گری و حرعاملی ۲۳۵
- ششم: دولت قاجاریه و علما ۲۴۴
- سخن پایانی ۲۷۳
- کتابنامه ۲۸۵
- نمایه ۲۹۱

مقدمه نویسنده بر ترجمه فارسی

کتاب پیش رو که بیش از سه دهه از نگارش و نخستین چاپ آن می‌گذرد، به‌مثابه جستارهایی پژوهشی در باب گونه‌شناسی رابطه دین و سیاست است که از طریق واکاوی الگویی عملی از گونه‌های مشخص تاریخی در زمینه روابط کارکردی میان دین و سیاست، به بازخوانی دو تجربه طولانی تاریخی در تاریخ اسلامی - تجربه عثمانی و تجربه صفویه - قاجاری - می‌پردازد. در این برهه و دوره‌های پیش از آن به‌طور مشخص، افزون بر مؤلفه‌های یونانی و رومی، عناصر فرهنگی و قومی فارسی، ترکی و عربی همپوشانی داشته‌اند. همپوشانی و ساماندهی این مؤلفه‌ها در گستره تمدنی چندفرهنگی و فراخی آن چنان صورت پذیرفته است که می‌توان از آن با عنوان گستره تمدنی عربی - اسلامی یاد کرد. عربی، از این لحاظ که زبان عربی در آن زمان نقشی جهانی در فرایند تولیدات فرهنگی و علمی و روند تفاهم ملل گرویده به کیش اسلامی داشته است و اسلامی، از این لحاظ که کیش اسلامی با نقش آفرینی فرهنگی

و ایدئولوژیکی، تکثر تمدن‌ها و بنیادهای آن‌ها را بدون از بین بردن هویت‌ها و صبغهٔ جمعی‌شان در خود هضم و نهادینه ساخته است.

در این کتاب بر سنجه‌های مشترک پیش‌گفته و به‌طور ویژه در تجربهٔ عثمانی و صفویه که هر دو تباری تُرکی هم داشته‌اند، تمرکز شده است. رویکرد انتقادی تاریخی و روشمند کتاب به شکل اساسی ناظر به نقد استفادهٔ ابزاری و کارکردی دوسویهٔ دین و سیاست یا در جنبهٔ عملی، فقیه و سلطان است. خاستگاه و غایت کتاب نیز همین است. خاستگاه بیش از هر چیز دیگر معرفت‌شناسانه است و غایت و هدف نیز معرفت‌شناسانه بوده و هست و بیش از هر چیز مبتنی بر روش تحقیق، تحلیل و نتیجه‌گیری است. غایت همواره معرفت‌شناسانه بوده و هست، چه خاستگاه آن برگرفته از یک روش علمی صرف یا یکی از علوم انسانی و اجتماعی و یا باز خورد و غایتی ایدئولوژیک باشد. بعد ایدئولوژیک در فرآیند تغییر و تغیر در ذهنیت‌ها و نگرش‌ها و موضع‌گیری‌های ما همواره بوده و هست. این نیز به این دلیل است که افکار، یعنی روبناها، نیز عامل تغییر در تاریخ هستند و به‌مثابه زیرساخت یا ماده تلقی نمی‌شوند.

بنا بر پیش‌گفته، این کتاب به‌مثابه فراخوانی ایدئولوژیک به «سکولاریزاسیون» نیست که بدیل یا رقیب دین باشد، چنان‌که در مقدمهٔ سوم کتاب نیز به توضیح آن پرداخته‌ام، بلکه از یک سو درنگی کوتاه برای بازاندیشی در صحنه‌ها و واقعیت‌های ملتبس، مبهم و نادیده در تاریخ اسلامی است و از دیگر سو تلاشی ضمنی در زمینهٔ تغییر نگرش طرفین در روند کشمکش‌ها و زدوخوردهای دین و سیاست است، تا هر کدام از طرفین در جایگاه درست و مناسب خود و به دور از عقلانیت ابزاری قدرت، سلطه و هژمونی قرار گیرند.

در بحبوحهٔ رقابت جهانی که از دهه‌ها پیش میان دو جریان مدرنیته و پسامدرنیته، شروع شده و تا هم‌اکنون نیز ادامه دارد، و طیف بسیار وسیعی از متفکران بزرگ متعلق به این دو جریان هستند، پرسش اساسی این است:

دین در حوزه عمومی چه قدرت، جایگاه و کارکردی دارد؟
بنابر آن رقابت، همچنان که در سطور آتی نیز خواهد آمد، پرسش دیگری مطرح می شود و آن اینکه: آیا نقد مدرنیته و گذر از آن به معنای فراخوانی صریح به بازگشت «قدرت یا اقتدار فقیه» است، همچنان که وائل حلاق در کتاب وزین دولت محال^۱ یادآور شده است؟ یا به معنای نقد مدرنیته است که جایگاه دین در سپهر سیاست را به حاشیه رانده یا به معنای «تکمیل پروژه مدرنیته» است به این اعتبار که «مدرنیته در ذات خود پروژه ای ناتمام و تکمیل نشده است». همچنان که هابرماس^۲ گفته و در باب آن نیز نوشته است. درباره بحث های جهانی در مورد ماهیت رابطه میان دولت و جامعه و نقد دستاوردهای دموکراسی در غرب، می بایست گفت در آنجا «الاهیات جهانی شدن و بازار» حاکم گشته و نیاز به احیای الاهیات دینی همچون گذشته و کار بست آن در «پروژه پسامدرنیته» احساس نمی شود، بلکه خواهان راه حل ها جدید و مناسب با زمان اکنون و در راستای آینده با بینش تاریخی و عدم تکرار زمینه و زمانه آن است.

کتاب پیش رو به طور صریح به این پرسش نپرداخته، بلکه نظر به حوزه تخصصی و مطالعاتی نگارنده به «نقد تاریخی» بسنده کرده و نیز از لابه لای سطور، معانی و غایات پیدا و پنهان آن به طور خلاصه این نگره دانسته می شود که جایگاه دین، جامعه مدنی و دولت و قوای آن است.

وجیه کوثرانی

تموز ۲۰۲۱

---

۱. وائل الحلاق، الدولة المحسنة للإسلام و السياسة و مآزق الحداثة الأخلاقی، ترجمه عمرو عثمان، منشورات المركز العربی للأبحاث، بیروت، الدوحة، ۲۰۱۸. (به قلم همین مترجم در دست ترجمه است)

۲. یورگن هابرماس و دیگران، قوة الدین فی المجال العالم، ترجمه فلاح رحیم، دارالتنوير بیروت، بی تا.

یادداشت مترجم

تاکنون پژوهش‌های متعددی در باب گونه‌شناسی روابط میان فقیه و سلطان صورت گرفته است، اما قدر مسلم شمارگان پژوهش‌هایی که در صدد تبیین ایدئولوژی و نه نفی و رد آن و نیز متکی و مستند به کاوش‌های تاریخی باشند، بسیار اندک و ناچیز هستند. این ندرت به‌ویژه در حوزه آثاری که بر پایه نقدهای معرفت‌شناختی بوده و از یک سو سعی در آشکارسازی حقایق تاریخی داشته باشد و از دیگر سو همه‌جهد و عزم خود را به کار گیرد تا آگاهی‌بخشی متفاوتی در حوزه آموزه‌های اسلامی در اندازد؛ بیش از پیش خود را نشان می‌دهد.

با این پیش‌فرض که تاریخ مجموعه‌ای از زمان‌های دگردیسی یافته است، کوثرانی سالیان متمادی به مطالعات تاریخی با رویکرد انتقادی پرداخته است، چراکه از منظر وی پژوهش‌های تاریخی به‌مثابه تعامل با پرسش‌ها و نه یافتن پاسخ برای آن‌هاست. از همین رو پژوهش تاریخی نزد وی نه فقط آگاهی و تسلط بر معیارها و روش‌های تحقیق و پژوهش بلکه به‌مثابه مسئله‌ای همیشگی و مستمر است. به باور کوثرانی انتقاد بخشی تفکیک‌ناپذیر از

روش‌شناسی تاریخ است و مورخ واقعی پیش از هر چیز منتقد است و مورخ اگر از سلاح انتقاد استفاده نکند مورخ نیست. این رویکرد در پژوهش‌ها و آکاوی‌های تاریخی وی به‌ویژه در مقولات مربوط به جریان‌های فکری، سیاسی، مذهبی و... در جهان عربی و اسلامی نیز به روشنی دانسته می‌شود. از آنجا که از جمله دغدغه‌ها و دلمشغولی‌های وجیه کوثرانی مسئله قدرت، گونه‌شناسی و دگردیسی‌های آن در جهان عربی و اسلامی است، این مهم از جمله بخش‌های سترگ و لاینفک آثار فکری اوست. کوثرانی با بررسی گونه‌های قدرت و اقتدار گرایی و سازوکارهای عملکردی، بسترها و خاستگاه‌های اجتماعی، انگیزه‌ها و محرک‌های دودمان گرایانه و ارتباط هر یک از این مقولات با کیش اسلامی بر پایه روش‌شناسی تاریخی-انتقادی مستند به پژوهش‌ها و منابع تاریخی جدید و نیز با الهام گرفتن از آموزه‌های ابن‌خلدون در پژوهش‌های تاریخی، روابط دودمان گرایانه و مراحل آن در پیدایش، دگردیسی و زوال و فروپاشی دولت‌ها را بررسی می‌کند. افزون بر آنچه گفته شد، به‌جای استفاده از تأویلات و ادعاهای ایدئولوژیک، از دادوستدهای فقهی و فقیهان با امارت تغلب، تفکیک مفهوم رابطه میان دین و قدرت و نیز نهاد دینی و نهاد سیاسی، بهره می‌جوید تا بر دگردیسی‌های عملی دولت و سیاست و روابط آن‌ها با کیش اسلامی تمرکز کرده و به بحث و بررسی در باب آن‌ها همت گمارد.

بنابراین و نیز از آنجا که نگارنده از اوایل دهه ۱۹۹۰ به رصد رویدادها و دگردیسی‌های اسلام سیاسی در جهان اهل سنت و شیعه پرداخته است و نیز با توجه به فضای کنونی جهان عربی و اسلامی و رویدادهای متعدد آن، نیاز به چنین کتاب‌هایی بیش از پیش احساس می‌شود. نگارنده در این کتاب و به‌طور ویژه در دیباچه آن پاره‌ای ملاحظات و دقت‌نظرهای معرفت‌شناختی را مطرح کرده و از خوانندگان می‌خواهد با توجه به آن‌ها به تدقیق و تأنی

در اثر پیش‌رو و پیردازند و یادآور می‌شود که واکاوی در باب رابطه میان فقیه و سلطان تا هم‌اکنون در بردارنده دشواری‌ها و چالش‌های فکری، فقهی و سیاسی و... بسیاری است.

کوثرانی به دنبال یافتن راهکار نظری یا فقهی و مانند این‌ها در مسئله مورد بحث نیست بلکه تمام تلاش‌اش بر این است تا تاریخی بودن اندیشه‌ها، باورها و مفاهیم را تبیین و تشریح و گنجاندن آن‌ها در بینش تاریخ انتقادی را ممکن کند. واکاوی دشواره رابطه میان امر دینی و امر سیاسی و به تبع آن رابطه میان فقیهان و سلاطین در حوزه حکمرانی و قدرت امری به‌غایت دشوار و پیچیده و نیز از جمله مقولات و موضوع بسیار بحث‌برانگیز و جنجالی است و آرا و اندیشه‌های اندیشوران و متفکران سیاسی در باب آن بسیار چالش‌آفرین بوده و حتی به اتهام‌زنی و دشمنی و نفرت‌پراکنی و بلکه فراتر از این‌ها رفته است. اما به باور بسیاری از صاحب‌نظران، ناظران و منتقدان کوثرانی به خوبی از پس این دشواری و پیچیدگی‌های آن که سده‌های متمادی ذهن و ضمیر افراد بسیاری را به خود مشغول داشته بود، برآمده است و به نیکی به بازنگری تاریخی-انتقادی پیوندهای امر دینی و امر سیاسی، دین و سیاست، فقیه و سلطان و مانند این‌ها پرداخته است.

آنچه پیش روی شماست برگردان فارسی کتاب الفقیه و السلطان؛ جدلیه الدین و السیاسة فی تجربتین تاریختین العثمانیة و الصوفیة-القاجاریة اثر دکتر وجیه کوثرانی، استاد تاریخ و مطالعات سیاسی-اجتماعی است که تاکنون به دلیل اهمیت موضوع و استقبال گسترده مخاطبان جهان عرب و اسلامی چهار بار تجدید چاپ شده است. ترجمه پیش‌رو براساس نسخه «المركز العربی للأبحاث و دراسة السیاسات» است که به سال ۲۰۱۵ چاپ شده و در بردارنده دیباچه چاپ‌های نخست تا چهارم، چهار فصل، بخش پایانی و دو پیوست تجدید چاپ شده می‌شود. لازم به ذکر است که چاپ نخست این

اثر به سال ۱۹۸۹ از سوی دارالراشد بیروت صورت گرفت. به رسم قدردانی بجاست از مدیریت محترم بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه و دیگر همکاران شان و به‌طور ویژه آقای جواد ماه‌زاده به‌خاطر همه همکاری‌ها و محبت‌هایشان صمیمانه تشکر و قدردانی کنم. نیز از دوستان گرامی آقایان سید عدنان فلاحی و ادیس محمدی کمال تشکر و قدردانی را دارم که در فهم برخی تعابیر و مفاهیم مرا یاری‌گر بودند. در نهایت نیز قدردان و سپاسگزار همسر گرامی و فرهیخته‌ام هستم که همچون همیشه یاری‌گر و پشتیبانم بود و اگر دلگرمی‌ها و حمایت‌های وی در روزگار کرونایی نبود چه بسا این ترجمه به انجام نمی‌رسید.

یاسین عبدی-سنندج

۳۰ خرداد ۱۴۰۰